

SOCIAL AND BEHAVIORAL SCIENCES

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.6.14>

POLITYKA TOŻSAMOŚCI W WYZWOLONYCH, ZJEDNOCZONYCH WSPÓLNOTACH TERYTORIALNYCH

Natalia Horlo

*doktor nauk politycznych, profesor nadzwyczajny,
profesor Katedry Nauk Politycznych
Zaporoski Uniwersytet Narodowy (Zaporoże, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0003-0872-9333
ngml@ukr.net*

Adnotacja. W artykule naukowym autor argumentuje za koniecznością prowadzenia polityki tożsamości w wyzwolonych zjednoczonych wspólnotach terytorialnych Ukrainy. Za politykę tożsamości uważa się zespół celowych działań podejmowanych przez aktorów państwowych i niepaństwowych w celu kształtowania postaw i przekonań jednostek, które przyczyniają się do konsolidacji społeczności wokół proponowanych wartości i ideałów. Zauważono, że w procesie wdrażania reformy decentralizacji władzy w zjednoczonych wspólnotach terytorialnych rozpoczęło się kształtowanie tożsamości lokalnej; po wykupowaniu terytoriów zasób tożsamości lokalnej może zostać wykorzystany do przywrócenia tożsamości narodowej i obywatelskiej. Udowodniono, że polityka tożsamości w okupowanych wspólnotach terytorialnych powinna uwzględniać zestaw działań: rozwój efektywnego samorządu lokalnego; Polityka edukacyjna; inicjatywy kulturalne i edukacyjne; praca z pamięcią zbiorową; rozwiązywanie problemów społeczno-gospodarczych na terytoriach wyzwolonych jako czynnik przywracający zaufanie do władzy i innych.

Słowa kluczowe: polityka tożsamości, tożsamość lokalna, tożsamość narodowa, tożsamość obywatelska, zjednoczone wspólnoty terytorialne, wyzwolenie, terytoria nieokupowane, Ukraina.

IDENTITY POLITICS IN THE DE-OCCUPIED UNITED TERRITORIAL COMMUNITIES

Natalia Horlo

*Doctor of Political Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Political Science
Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-0872-9333
ngml@ukr.net*

Abstract. In this scientific article, the author argues for the necessity of implementing identity politics in the de-occupied united territorial communities of Ukraine. Identity politics is considered as a set of targeted measures carried out by both the state and non-state entities with the aim of forming attitudes and beliefs in individuals that contribute to the community's consolidation around the proposed values and ideals. It is noted that during the implementation of the reform of decentralization of power in the united territorial communities, the formation of local identity has begun; after the de-occupation of territories, the resource of local identity can be used for the restoration of national and civic identity. It is proven that identity politics in the de-occupied territorial communities should involve a set of measures: the development of effective local self-government; educational policy; cultural and educational initiatives; working with collective memory; solving socio-economic issues in the liberated territories as a factor in restoring trust in authorities, and others.

Key words: Identity politics, local identity, national identity, civil identity, united territorial communities, de-occupation, de-occupied territories, Ukraine.

ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ В ДЕОКУПОВАНИХ ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАДАХ

Наталя Горло

*доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри політології
Запорізького національного університету (Запоріжжя, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-0872-9333
ngml@ukr.net*

Анотація. У науковій статті автор аргументує необхідність проведення політики ідентичності в деокупованих об'єднаних територіальних громадах України. Політика ідентичності розглядається як комплекс цілеспрямованих заходів, здійснюваних державними і недержавними суб'єктами з метою формування у індивідів установок і переконань, які сприяють консолідації спільноти навколо запропонованих цінностей та ідеалів. Зазначено, що у процесі реалізації реформи децентралізації влади в об'єднаних територіальних громадах почалося формування локальної ідентичності; після деокупації територій ресурс локальної ідентичності може бути використаний для відновлення національної і громадянської ідентичності. Доведено, що політика ідентичності в деокупованих територіальних громадах повинна включати комплекс заходів: розвиток ефективного місцевого самоврядування; освітня політика; культурно-просвітницькі ініціативи; робота з колективною пам'яттю; вирішення соціально-економічних проблем на звільнених територіях як чинник відновлення довіри до влади та інші.

Ключові слова: політика ідентичності, локальна ідентичність, національна ідентичність, громадянська ідентичність, об'єднані територіальні громади, деокупація, деокуповані території, Україна.

Вступ. Реформа децентралізації влади в Україні, розпочата у 2014 році, є однією з найбільш успішних українських реформ останнього десятиріччя на шляху євроінтеграції. Адміністративно-територіальна реформа та якісне переформатування базового і регіонального рівнів управління обумовило формування нових територіальних ідентичностей, зокрема, на рівні об'єднаних територіальних громад, що, відповідно, об'єктивувало потребу в реалізації політики ідентичності в новоутворених громадах. Завершенню реформи децентралізації перешкодила повномасштабна війна російської федерації проти України; у період війни об'єднані територіальні громади демонструють свою стійкість і здатність до самоорганізації вже в кризових умовах. Враховуючи не дуже тривалий досвід функціонування громад (вся територія України була вкрита громадами лише у 2020 році) актуальним для сьогодення залишається питання проведення політики ідентичності на локальному рівні, і особливо це стосується деокупованих об'єднаних територіальних громад, мешканці яких певний час перебували під контролем окупаційної влади і зазнали інформаційного ворожого впливу, мета якого полягає у знищенні української ідентичності. Не менш загрозливим є впровадження російських стандартів освіти, що здійснює руйнівний вплив на свідомість молодого покоління українців. Тож реалізація державної політики щодо формування національної і громадянської ідентичностей є важливою складовою реінтеграції деокупованих територій, і починати її потрібно на місцях, на рівні об'єднаних територіальних громад.

Питання ідентичностей і політики ідентичності закономірно привертає увагу представників наукової спільноти. Класичні напрацювання щодо проблематики ідентичності та особливостей її формування мають Б. Андерсон, З. Бауман, Е. Гелнер, Е. Еріксон, А. Паасі, Е. Сміт та інші дослідники. Означену проблематику вивчають українські науковці Т. Бевз, Л. Валюх, М. Кармазіна, Л. Нагорна, Г. Невинна, Т. Панченко, Н. Пашина, О. Постельжук, О. Резнік, Т. Самчук, Ю. Тищенко та інші. У зв'язку з реалізацією реформи децентралізації влади в Україні зріс інтерес до локальних ідентичностей, зокрема, Н. Гедікова, Я. Котенко, С. Махсма, Н. Наталенко, М. Суслов, А. Ткачук досліджують локальну ідентичність на рівні об'єднаних територіальних громад, пропонують механізми, інструменти та практики її формування і конструювання. Представники психологічної науки аналізують трансформацію ідентичностей в умовах війни (В. Васютинський, В. Вінков, Л. Коробка та ін.). Попри великий масив досліджень та у зв'язку з тим, що дослідники мають справу з мінливим об'єктом – ідентичностями, які постійно трансформуються під впливом різноманітних чинників, постає потреба в актуальному осмисленні сутності політики ідентичності в умовах деокупації української території.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні необхідності проведення політики ідентичності в деокупованих об'єднаних територіальних громадах задля відновлення національної і громадянської ідентичності та визначенні чинників, які сприятимуть ефективному досягненню мети. У роботі засновані **методи** аналізу документів, аналітичний, системний.

Виклад основного матеріалу дослідження. Один з напрямів реформи децентралізації влади в Україні полягає в адміністративному укрупненні територіальних громад, внаслідок чого на базовому рівні управління були утворені об'єднані територіальні громади (ОТГ). Перехід від добровільного об'єднання територіальних громад до їх адміністративного укрупнення завершився у 2020 році, коли було сформовано 1469 об'єднаних територіальних громад. Одночасно відбулася оптимізація кількості районів, з 490 до 136 районів. Оскільки відбувалося формування нових територіальних спільнот, постало завдання згуртування жителів ОТГ навколо спільних цінностей, тобто створення нової просторово-територіальної ідентичності. Це завдання стосувалося і новоутворених районів. Формування нової ідентичності забезпечується засобами політики ідентичності, яку доцільно розглядати як комплекс цілеспрямованих заходів, здійснюваних державними і недержавними суб'єктами з метою формування у індивідів установок і переконань, які сприяють консолідації спільноти навколо запропонованих цінностей та ідеалів.

З позицій конструктивізму ідентичність розглядається як динамічне явище, оскільки є результатом постійної взаємодії між певною спільнотою та навколишнім простором. Як зазначає К. Терлов, «ідентичність – це історія, яку створюють, розповідають, переглядають і переказують протягом життя» (Terlouw, 2018: 3). Будь-яка ідентичність – індивідуальна чи колективна – піддається постійним трансформаціям під впливом різних чинників, одним з яких є війна. В. Вінков зазначає, що безпеку для ідентичності можна визначити як такі соціально-психологічні умови, що сприяють зміцненню, збереженню та розвиткові ідентичності, тоді як загрозу – умови, що потенційно можуть завдати шкоди ідентичності або призводити до руйнування умов її підтримки і збереження (Вінков, 2022: 144). Саме війна потужно впливає на ідентифікаційну систему

індивіда, на чому наголошує Л. Коробка, зауважуючи, що найбільш рельєфно ідентичність проявляється в найбільш кризовій ситуації – війні, яка виступає в якості найбільш виразного і дієвого подразника кристалізації національної свідомості та ідентичності (Коробка, 2022: 130). Як динамічне утворення, ідентичність піддається конструюванню і таким чином виступає об'єктом політики ідентичності.

Політика локальної ідентичності на місцевому (базовому) рівні по суті є дворівневою, адже реалізується як у містах, селах чи селищах, так і в новоутворених ОТГ. Закономірно виникає проблема узгодження локальних наративів на цих рівнях. Цей процес відбувається на основі нової ідентичності громади, яка не повинна бути антагоністом до місцевих ідентичностей людей, що проживають у різних поселеннях цієї громади (Котенко, Ткачук, 2018: 14). Як зазначає Н. Гедікова, «підґрунтям для формування локальної ідентичності є: ресурси – фактор (людський потенціал, фізико-географічний, фінансовий, господарський, соціальний, політичний тощо), у відповідності з яким населення ототожнює себе з даною територіальною громадою; мотивація – претензія на належність до даної територіальної громади; культурна самобутність – етнонаціональний, етнокультурний, мовний фактор» (Гедікова, 2020: 25). На думку С. Махсми, політика локальної ідентичності є соціальним проектом, що реалізується органами місцевої влади, політичними елітами, політичними партіями, громадськістю, ЗМІ і передбачає низку послідовних кроків: 1) розробка моделі локальної ідентичності; 2) вироблення стратегії її реалізації, загальних напрямків, визначення суб'єктів і механізмів здійснення; 3) складання конкретного плану дій та заходів щодо формування, зміцнення та розвитку локальної ідентичності; 4) включення запланованих заходів до стратегічного та поточного планів соціально-економічного розвитку локальної території (Махсма, 2022: 43, 44).

Зауважимо, що політика ідентичності в деокупованих громадах повинна спрямовуватися на відновлення не лише локальної ідентичності мешканців деокупованих територій, а також і національної та громадянської ідентичності, що є важливим завданням для держави, адже свідомо ідентичність громадян виступатиме фундаментом єдності та готовності до спільної праці. Важливість проведення політики ідентичності на державному рівні закріплена у Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022 р.) (Про основні засади державної політики..., 2022).

На нашу думку, процес відновлення треба починати треба саме з локальної ідентичності, яка є підвалиною національної ідентичності. Погоджуємося з думкою М. Суслора про те, що локальна ідентичність є частиною національної ідентичності і не суперечить суверенітету держави, а навпаки – високий рівень локальної ідентичності сприяє формуванню національної свідомості населення та створює умови для національної безпеки держави (Суслов, 2023: 180). Вважаємо, після деокупації на територіях, які були окуповані російською федерацією у 2022 році, треба максимально використовувати наявний ресурс локальної ідентичності, адже у попередній період ці території були охоплені реформою децентралізації і, хоч і нетривалий час, але там вже розпочався процес формування нових локальних спільнот. Натомість реінтеграція населення окупованих територій Криму і Донбасу відбуватиметься складніше у зв'язку з більш тривалим терміном окупації та існуванням нав'язаної потужною російською пропагандою антиукраїнської ідентичності.

Після відновлення української державності на деокупованих територіях постає чимало нагальних завдань, серед них, звісно, першочергові – забезпечення життєдіяльності громад, відбудова зруйнованих будівель, повернення людей і створення умов для життя. Але, на нашу думку, проведення політики ідентичності з метою подолання стереотипів і установок, нав'язаних окупаційною владою, теж повинне перебувати на порядку денному. На цьому шляху значна роль відводиться таким суб'єктам політики ідентичності, як представники влади, освітяни, журналісти. З огляду на непоодинокі факти колаборації з ворогом необхідна люстрація як представників місцевої влади, так і педагогічна люстрація, аби з'ясувати, чи мали місце факти колаборації серед освітян.

Центр близькосхідних досліджень (AMES) розробив дорожню карту для деокупованих громад, зосередившись на конфліктологічній складовій та відновленні соціального капіталу. Зазначено, що громади відрізняються за рівнем розвитку, рівнем руйнувань та іншими параметрами, тому єдиного алгоритму відновлення життя не може бути. Виокремлено три етапи: 1) відновлення фізичної безпеки; 2) відновлення людської безпеки; 3) відновлення гідності та соціальних зв'язків / соціальної згуртованості. Докладніше зупинимось на третьому етапі, який передбачає «роботу з майбутнім». На думку розробників Дорожньої карти, «нормалізацією життя громади стане розмова про п'яти-десятирічне майбутнє». На цьому етапі основна роль відводиться середньому класу як найбільш спроможному створювати та посилювати соціальний капітал в громаді шляхом отримання грантів, програм сприяння тощо, «а історії успіху мають демонструватися як історії успіху самої громади». Серед запропонованих AMES заходів культурного плану відзначимо: 1) робота з колективною пам'яттю, яка передбачає: вивчення досвіду окупації, героїзація опору, героїзація місцевих військових та активістів; робота з впізнаваністю, збереження бренду громад, якого вони набули в період окупації або активних військових дій; залучення іноземних партнерів задля репрезентації досвіду боротьби громад за демократичні цінності на локальному рівні. Зазначено, що відчуття локальної ідентичності посилюється за рахунок різного досвіду переживання трагедії; 2) підтримка локальних лідерів та розвиток демократичних процедур, у першу чергу повноцінне функціонування місцевого самоврядування, адже «прозорість та підзвітність процесів збільшать довіру всередині деокупованих громад та сприятимуть їх розбудові»; 3) робота з відновлення людського капіталу (наприклад, скорочені курси отримання певної кваліфікації/професії, затребуваної в громаді) (Дорожня мапа..., 2023). Додамо, що у безпечних локаціях

доцільно запроваджувати культурно-просвітницькі ініціативи і планувати видання культурно-просвітницьких матеріалів.

У перспективі формуванню національної і громадянської ідентичності сприятиме відновлення повноцінного освітнього процесу на деокупованих територіях; запровадження безпечних освітніх ініціатив для дітей з культури, історії, питань української ідентичності, що має відбуватися в рамках національно-патріотичного виховання. Вже зараз робляться важливі кроки у цих напрямках. Так, важливі функції у вирішенні проблем, які виникають на деокупованих територіях, виконує Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Зокрема, у листопаді 2023 року утворено робочу групу з питань розроблення Стратегії відновлення державної влади та реінтеграції населення ДОТ – деокупованих територій. Члени Координаційного штабу з питань ДОТ обговорили питання про відновлення освіти на деокупованих територіях, у тому числі у напрямі наповнення кадрового резерву через створення Кваліфікаційних центрів (Триває активна робота..., 2023).

Важливою складовою політики ідентичності стане підготовка фахівців з формування ідентичності. У листопаді 2023 року Кабінет Міністрів ухвалив постанову «Про затвердження Порядку підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Необхідність у таких фахівцях пояснюється тим, що нинішні регіональні чи загальнонаціональні програми підготовки фахівців патріотичного, військового спрямування та громадянської освіти не мають єдиного вектору, методик і цінностей, саме тому потрібно уніфікувати процеси підготовки фахівців, закласти єдині підходи, цінності та наративи, залучити експертні інституції та регулювати процес підготовки (Кабмін затвердив порядок підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців..., 2023).

Повинна проводитися виважена культурна та інформаційна політика. Необхідне продовження декомунізації і подальше позбавлення символів російсько-імперського та радянського минулого, а також розвінчання політичних міфів, шкідливих для українського націотворення.

Заходи соціально-економічного характеру на деокупованих територіях, які засвідчують формування безпечного життєвого середовища для людини, відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні локальної ідентичності, що має позитивний ефект і для національної та громадянської ідентичностей, адже ефективне раннє відновлення на звільнених територіях формує стійку довіру до держави як інституту і до виборних органів місцевого самоврядування. Наприклад, навесні 2023 року в Україні стартували пілотні проєкти з відновлення населених пунктів. Було обрано по одному населеному пункту в Київській, Сумській, Харківській, Херсонській, Чернігівській областях, у яких заплановане масштабне відновлення за принципом *build back better*, що включає комплексні заходи: відбудову житла, лікарень, шкіл, садочків, ЦНАПів, об'єктів культури. Усе відновлюватиметься з урахуванням вимог безпеки та сучасних практик (Шварц, 2023).

Безумовно, провідна роль у процесі консолідації суспільства належить політиці ідентичності, яка формує національну і громадянську ідентичність. Вектор, заданий державою, повинен орієнтувати регіональну та місцеву владу на прищеплення громадянам загальнонаціональних цінностей. Разом з тим регіональна і місцева влади генерують почуття приналежності до відповідних територіальних спільнот, тож важливо, щоб дискурси національної, регіональної і локальної ідентичностей не дисонували один з одним. Для цього, на нашу думку, необхідна розробка державного курсу реалізації політики просторово-територіальних ідентичностей задля пошуку механізмів їх узгодження.

Висновки. Таким чином, політика ідентичності в деокупованих територіальних громадах включає комплекс заходів як соціально-економічного, так і освітнього та культурно-інформаційного характеру. Сукупно вони повинні сформувати у жителів об'єднаної територіальної громади почуття довіри до держави у цілому і до органів місцевого самоврядування, сприяти зміцненню національно-патріотичних почуттів та згуртованості людей навколо спільних цінностей та інтересів. Процес деокупації українських територій триває, тож пошук оптимальних шляхів і засобів реалізації політики ідентичності залишається на порядку денному.

Список використаних джерел:

1. Terlouw K. Regional identities: quested and questioned (In: Anssi Paasi, John Harrison, Martin Jones (Eds.), *Handbook on the Geographies of Regions and Territories*. Cheltenham : Edward Elgar, 2018. URL: <https://home.kpn.nl/c.terlouw5/Terlouw%20regional%20identities%20quested%20and%20questioned%20author%20version.pdf> (дата звернення: 18.10.2023).
2. Вінков В. Ю. Безпекі аспекти розвитку ідентичності в умовах війни. *Проблеми політичної психології*. 2022. Вип. 12(26). С. 138-150. DOI: <https://doi.org/10.33120/pop-Vol26-Year2022-100> (дата звернення: 21.11.2023).
3. Коробка Л. М. Трансформація спільнотних ідентичностей під впливом воєнних дій. *Transformation of community identities under the influence of war. International scientific conference «The role of psychology and pedagogy in the spiritual development of modern society»* : conference proceedings, July 30–31, 2022. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. С. 129–132.
4. Котенко Я. В., Ткачук А. Ф. Локальна ідентичність і об'єднані територіальні громади (видання друге, виправлене та доповнене). Київ : ТОВ Видавництво «ЮСТОН», 2018. 56 с.
5. Гедікова Н. П. Формування локальної ідентичності в умовах реформи децентралізації в Україні. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів* : матеріали П'ятої Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 3 квітня 2020 року. Одеса : ПНПУ імені К. Д. Ушинського, Центр соціально-політичних досліджень «Politicus», 2020. С. 24–27.
6. Махсма С. Г. Політика локальної ідентичності: соціально-політичний аспект. *Політикус*. 2022. Вип. 3. С. 42–45. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-3.6> (дата звернення: 15.11.2023).

7. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України № 2834-IX від 13.12.2022 р. Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 24.11.2023).
8. Суслів М. М. Особливості розвитку локальної ідентичності ОТГ в умовах війни в Україні. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2023. № 19. С. 177–198. DOI: 10.34132/pard2023.19.09 (дата звернення: 20.11.2023).
9. Дорожня мапа для деокупованих громад. *AMES*. 07.03.2023. URL: <https://uames.org.ua/dorozhnia-mapa-dlia-deokupovanykh-hromad/> (дата звернення: 14.11.2023).
10. Триває активна робота над відновленням освіти на деокупованих територіях. *Міністерство реінтеграції деокупованих територій*. 9.11.2023. URL: <https://minre.gov.ua/2023/11/09/tryvaye-aktyvna-robota-nad-vidnovlenniam-osvity-na-deokupovanykh-terytoriyah/> (дата звернення: 20.11.2023).
11. Кабмін затвердив порядок підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. *Кабінет міністрів України*. 14.11.2023. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/kabmin-zatverdiv-poryadok-pidgotovki-perepidgotovki-ta-pidvishennya-kvalifikaciyi-fahivciv-u-sferi-utverdzhennya-ukrayinskoji-nacionalnoji-ta-gromadyanskoji-identichnosti> (дата звернення: 20.11.2023).
12. Шварц Д. В Україні стартують пілотні проекти з відновлення деокупованих територій. *УНІАН*. 29.03.2023. URL: <https://www.unian.ua/society/v-ukrajini-startuyut-pilotni-proekti-z-vidnovlennya-deokupovanih-terytoriy-12197778.html> (дата звернення: 14.11.2023).

References:

1. Terlouw, K. (2018). Regional identities: quested and questioned (In: Anssi Paasi, John Harrison, Martin Jones (Eds.), Handbook on the Geographies of Regions and Territories. Cheltenham: Edward Elgar. Retrieved from <https://home.kpn.nl/c.terlouw5/Terlouw%20regional%20identities%20quested%20and%20questioned%20author%20version.pdf> [in English].
2. Vinkov, V. Iu. (2022). Bezpekovi aspekty rozvytku identychnosti v umovakh viiny [Safety aspects of identity development in conditions of war]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 12(26), s. 138-150. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-100> [in Ukrainian].
3. Korobka, L. M. (2022). Transformatsiia spilnotnykh identychnosti pid vplyvom voiennykh dii [Transformation of community identities under the influence of war]. *International scientific conference «The role of psychology and pedagogy in the spiritual development of modern society»*: conference proceedings, July 30–31, 2022. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», p. 129–132 [in Ukrainian].
4. Kotenko, Ya. V., Tkachuk, A. F. (2018). Lokalna identychnist i obiednani terytorialni hromady [Local identity and the united territorial communities] (vydannia druhe, vypravlene ta dopovnene). Kyiv: TOV Vydavnytstvo «IuSTON», 56 s. [in Ukrainian].
5. Hedikova, N. P. (2020). Formuvannia lokalnoi identychnosti v umovakh reformy detsentralizatsii v Ukraini [Formation of local identity in the context of decentralization reform in Ukraine]. *Suchasna ukrainska derzhava: vektory rozvytku ta shliakhy mobilizatsii resursiv*: materialy Piatoi Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii, m. Odesa, 3 kvitnia 2020 roku. Odesa: PNU imeni K. D. Ushynskoho, Tsentr sotsialno-politychnykh doslidzhen «Politicus», s. 24–27. [in Ukrainian].
6. Makhsma, S. H. (2022). Polityka lokalnoi identychnosti: sotsialno-politychnyi aspekt [Local identity policy: social and political aspects]. *Politykus*, 3, s. 42–45. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-3.6> [in Ukrainian].
7. Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti (2022): Zakon Ukrainy № 2834-IXh vid 13.12.2022 r. [On the basic principles of state policy in the sphere of establishing Ukrainian national and civil identity: Law of Ukraine]. *Verkhovna rada Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> [in Ukrainian].
8. Suslov, M. M. (2023). Osoblyvosti rozvytku lokalnoi identychnosti OTH v umovakh viiny v Ukraini [Features of the development of local identity in UTC during the war in Ukraine]. *Publichne upravlinnia ta rehionalnyi rozvytok*, 19, s. 177–198. DOI: 10.34132/pard2023.19.09 [in Ukrainian].
9. Dorozhnia mapa dlia deokupovanykh hromad [Roadmap for the de-occupied communities] (2023). *AMES*. 07.03.2023. Retrieved from <https://uames.org.ua/dorozhnia-mapa-dlia-deokupovanykh-hromad/> [in Ukrainian].
10. Tryvaye aktyvna robota nad vidnovlenniam osvity na deokupovanykh terytoriiakh [There is an active work on the restoration of education in the de-occupied territories] (2023). *Ministerstvo reintehratsii deokupovanykh terytorii*. 9.11.2023. Retrieved from <https://minre.gov.ua/2023/11/09/tryvaye-aktyvna-robota-nad-vidnovlenniam-osvity-na-deokupovanykh-terytoriyah/> [in Ukrainian].
11. Kabmin zatverdyv poriadok pidgotovky, perepidgotovky ta pidvyschennia kvalifikatsii fakhivtsiv u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti [The Cabinet of Ministers has approved the procedure for training, retraining and advanced training of specialists in the field of affirming Ukrainian national and civil identity] (2023). *Kabinet ministriv Ukrainy*. 14.11.2023. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/news/kabmin-zatverdiv-poryadok-pidgotovki-perepidgotovki-ta-pidvishennya-kvalifikaciyi-fahivciv-u-sferi-utverdzhennya-ukrayinskoji-nacionalnoji-ta-gromadyanskoji-identichnosti> [in Ukrainian].
12. Shvarts, D. (2023). V Ukraini startuiut pilotni proekty z vidnovlennia deokupovanykh terytorii [Pilot projects for the restoration of de-occupied territories are launched in Ukraine]. *UNIAN*. 29.03.2023. Retrieved from <https://www.unian.ua/society/v-ukrajini-startuyut-pilotni-proekti-z-vidnovlennya-deokupovanih-terytoriy-12197778.html> [in Ukrainian].